

МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОПОЕТИЧНОГО СЛОВА В ОЦІНЦІ АКАДЕМІКА МИКОЛИ СУМЦОВА

Ольга Іванова

Видатний дослідник фольклорно-етнографічних народних перлин М. Сумцов високо цінував поезію, в яку, за визначенням вченого, "входять всі кращі надії народу, кохання молодої, бойові заклики войовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, плач сироти та жалісливі старечі співи, віршування школярів... В давні часи пісня і казка носились над кожною людиною і часто допомагали їй як у горі, так і в радості"¹.

Народна поезія в усіх її жанрових розгалуженнях відіграє вагомий роль у суспільному розвитку, бо, прислухаючись до пісень і казок, до легенд і віршів, до сільських співців і музикантів, людина мимоволі переймає народні почуття і заглиблюється в найпотаємніші куточки народного світогляду. "В казках і піснях часто, наче сонячні промені, - зазначає дослідник, - блищать яскраві думки або виринають гарні почуття. Розумний чоловік знаходить тут свою рідну країну, свою батьківщину в найкращих її рисах і проявах, знаходить цілісний світ, надзвичайно барвистий, наче квітчаста нива на Великодніх Святах"².

Досліджував народну пісню і О. Потебня. У другому періоді своєї фольклористичної діяльності (1877-1894) він зайнявся детальним вивченням народної пісенної творчості. В цей час вчений опублікував ряд праць з питань фольклору, серед яких особливу цінність становить ґрунтовне дослідження народної пісні "Объяснение малорусских и сродных народных песен".

Дослідник поставив перед собою важливу й нелегку мету - здійснити наукову класифікацію зібраного в попередні десятиліття величезного фольклорного матеріалу. Потебня відзначав, що пісня "слагается по образцу прежней, т. е. примыкает к ней своим напевом и стихотворным размером"³.

Саме наспів і розмір, які в народній пісні завжди пов'язані зі змістом, могли б стати загальною підставою, на думку вченого, при розподілі пісень на групи. Але для цього не було потрібного синтезу знань у дослідників пісні. "Нельзя винить наших собирателей за то, - писав О. Потебня, что у них относительно легкое записывание слов не идет рядом с записыванием напевов, которое во многих случаях одно только и может предохранить от неточностей и ошибок в передаче размера"⁴.

Раніше від західноєвропейських збирачів вчений прийшов до думки про необхідність паралельного історико-музичного та історико-поетичного дослідження народної пісні. О. Потебня звернув увагу ще на одну особливість народної пісні - її варіантність: "Разница между созданием и воспроизведением почти сводится на нет, - зауважує дослідник. Услышанное другим при повторении почти неизбежно меняется не только по форме, но и по содержанию, ибо сам первый певец, при жизненности народной песни, не может повторить песни именно так, как спел в первый раз. Таким образом, песня на протяжении своей жизни является не одним произведением, а рядом вариантов"⁵.

Класифікація народних пісень за їх розмірами, очевидно, не задовольняла й самого О. Потебню, який відзначав, що "размер есть форма слишком общая для того, чтобы по ней можно было судить о чем-либо более внутреннем"⁶. Можливо, саме з цієї причини у своїх працях з проблем народної пісні вчений поклав в основу поділу пісень поетичний образ, а не віршований розмір.

У своїх наукових працях О. Потебня пояснював символи народної поезії. Він підкреслював, що такі поняття, як вогонь, світло, калина, красний, червоний вживаються на позначення краси, кохання. Світло місяця в українських піснях, як і світло сонця, є символом краси, кохання і одночасно - символом веселощів, радощів. Прояви життя: голод, спрага, бажання, любов уявлялись народу і виражались у мові вогнем. Єдність провідного уявлення вогню-світла в словах "дівчина-красна-калина", спричинилась до того, що калина стала символом дівчини.

О. Потебня наголошував на живучості народних поетичних творів: прислів'я, приказка, байка - найяскравіші приклади, на думку вченого, для підтвердження життєвості народної творчості.

Як і О. Потебня, М. Сумцов надавав великого значення усній народній поезії. Науковому осмисленню прислів'їв вчений присвятив спеціальну працю - "Опыт исторического изучения малорусских пословиц" (Харків, 1896), де відзначив їх широку популярність, одночасно зауваживши, що "по временам она (пословица. - О. І.) остается совсем в тени, забвении и пренебрежении"⁷. Побутування прислів'їв М. Сумцов простежує вже в літописних оповіданнях домонгольського періоду і особливо - в "Слові о полку Ігоревім". Шанували прислів'я і письменники XVII ст., часто звертаючись до них для висловлення своїх думок і почуттів: "У 1864 році, - пише М. Сумцов, - два "ширих українці" Маркович і Симонов (Номис) спорудили з прислів'їв чудове видання, один із кращих пам'ятників живої і плодотворної любові до рідного слова. Досить сказати, що у Номиса 14339 прислів'їв і приказок"⁸.

Багато прислів'їв розкидано у давніх писемних пам'ятках - від невідомих авторів Старовинного літопису, "Слова о полку Ігоревім" та народних дум - до І. Котляревського, І. Квітки-Основ'яненка і М. Гоголя. Ці писемні свідчення про прислів'я цікаві з погляду історико-літературного; багато давніх прислів'їв побутує й нині у повсякденному народному спілкуванні.

Досліджуючи прислів'я, М. Сумцов поставив перед собою завдання розповісти "про відношення старовини в українських прислів'ях і паралельно про відображення прислів'їв в українській старовині"⁹. У пошуках старовини в сучасних М. Сумцову прислів'ях він звертається до тих, які у збірнику Номиса йдуть під заголовками: "Ті года", "Старовина", "Гетьман", "Січ", "Козак", "Лях".

У багатьох прислів'ях згадуються історичні постаті Хмельницького, Вишневецького, Потоцького, Головатого, Катерини, Скоропадського та інших відомих діячів:

"Іван несе шляхту, а Настя булаву". (Мова йде про безвольного гетьмана Скоропадського і його дружину Настю. - О. І.)

"Романе! Лихим живеш, Литвою ореш". (Прислів'я приурочене до імені грізного князя Романа Мстиславовича. - О. І.).

Значно важче розкривати давність прислів'їв загальної ознаки, в яких, на думку М. Сумцова, одне якесь слово служить ключем до розтлумачення: "Так замерзло, що хоч тури гони", "Грім такий, що хоч тури гони, так не почують".

З приводу згаданих прислів'їв вчений зауважує: "Прислів'я ці виникли тоді, коли в Малоросії були добре обізнані з турами, тобто раніше XVI століття... В XVI ст. тур стає рідкісним звіром і в XVII ст. зовсім зникає в південній і західній Росії"¹⁰.

Вчений називає ще кілька "темних" прислів'їв і пояснює їх значення. Ось одне з них: "Бог не дитина слухати дурного галатина". Ключовим називає дослідник останнє слово - "галатин" - синонім дурнуватої велетня, чаклуна.

"Нехай йому халепа!", "Оттака халепа!". В цьому прислів'ї слово "халепа" означає "біда, напасть".

На думку М. Сумцова, багато можна довідатись про значення прислів'їв шляхом прямих зіставлень українських зразків з російськими, румунськими та ін. У переважній більшості виявиться схожість між прислів'ями різних народів, але ця схожість, зумовлена народною психологією або спільною точкою зору, не становить, на нашу думку, значного наукового інтересу.

"Важливі ті випадки схожості, - наголошує вчений, - де при тотожності думки спостерігається також значна схожість у формі, та ще й при однаково своєрідній і замисловатій формі вираження - такі випадки являють собою подвійний інтерес, бо крім або поряд із загальною народною психологією, вони свідчать ще й про безпосередній літературний вплив одного народу на інший" (С. 4).

Чимало прислів'їв, незважаючи на схожість, могли виникнути самостійно на спільному для всіх народів психологічному й моральному ґрунті. Такі, наприклад, візантійські: "Дурню, як і начальнику, дозволяється все" і українські: "Пани дурні, що хотять, те й роблять" (С. 4.).

М. Сумцов називає цілу низку українських прислів'їв, запозичених від візантійських у давні часи. Серед них:

- У всякого народа свій нрав і права - прислів'я, що отримало широку пісенну обробку (Г. Сковорода, І. Котляревський) та ін.
- Кожний когут смілий на своїм сміттю.
- Одна ластівка не робить весни.
- Тричі міряй, а раз одріж.
- П'яні і діти нехотя правду скажуть.
- Любить, як собака цибулю.
- Вовка ноги годують.
- Один дурень у воду камінь кине, а десять розумних не витягнуть.
- Ласкаве телятко двох маток ссе.
- Бог дав копійочку, а чорт дірочку, і пішла Божа копієчка через чортову дірочку (зустрічається і в М. Драгоманова).
- Це той пан, що при місяці воші б'є та ін.

М. Сумцов зазначає: "Маса цінних вказівок на прислів'я і багато оригінальних прислів'їв розсіяно в пам'ятках давньої літератури, в "Старовинному літопису", "Слові о полку Ігоревім", в більш пізніх південно-руських літописах, релігійно-полемічних трактатах, в листах приватних осіб, в думках і навіть в юридичних актах, але все розпорошене й недосліджене" (С. 6).

Вчений наводить багато прислів'їв, які зустрічаються у творах І. Вишенського: "Помогли румянцы (червінці)", "Шию нап'яливши, яко індійський кур", "Паны в златоглавых подушках родятся", "Из одной мисочки борщик хлещуть" та ін. (С. 6).

У 1896 році дослідник О. Брінкер на сторінках польського етнографічного часопису "Вісла" (Ч. X) вмістив цікаве дослідження, в якому наводить приклади українських прислів'їв, вибраних ним з маловідомих творів Мелетія Смотрицького. М. Сумцов наводить кілька з цих прислів'їв:

- Два коти до одної миски не помістяться.
- Де козам роги правлять.
- С чужого воза и посреди болота сведут, а украденную одежду и в церкви снимут.
- З хама не буде пана.
- Не все те золото, що блищить.
- Править ні к селу, ні к городу (С. 7).

Охоче користувались прислів'ями у своїх творах і українські письменники II пол. XVII ст., особливо Лазар Баранович і Антоній Радивиловський. М. Сумцов називає ці прислів'я:

- Рад бы в ложке воды утопить.
- Что в печи, то и на стол мечи.
- Свое, как свое, мило хоть и гнило.
- С чужого коня и в грязи слезают.
- Для козака воевода - великая невзгода.
- Тише едешь - дальше станешь.
- Вода и камень довба.
- Делу время, а потехе час... (С. 9).
- Пальцем на него тикати будуть.
- На тобі, Боже, що мені негоже.
- Ні на волосок заснуть не може.
- Знать пана по достатку.
- Хто рано встає, тому й Бог дає.
- Голий розбою не боїться... (С. 10).

Таким чином, прислів'я - "це один із кращих пам'ятників живої і життєдайної любові до рідного слова" (С. 1). Лаконічно і точно вони розкривають психологію і характер українського народу, засвідчують його розум і кмітливість, а в історичному плані - ще й можливість пізнати наше минуле. З цього погляду наукова праця М. Сумцова "Опыт изучения малорусских пословиц" є цінною сторінкою української фольклористичної науки.

Значний науковий інтерес становить праця М. Сумцова "Коломийки" (1886), присвячена якісно новій формі української народної словесності, переважно галицько-руській. Зразки коломийок, що їх подає М. Сумцов, розкривають їх типові риси, форму та зміст. Батьківщиною

цих пісень вчений називає Покуття. "Найбільшого розвитку, - зазначає М. Сумцов, - коломийки досягли в галицькому Покутті - прекрасному Куточку Русі"11.

Пояснюючи умови зародження коломийок як жанрової форми народної творчості, вчений пише: "На виникнення і розвиток коломийок вплинули головним чином загальний занепад всіх форм малоросійської народної поезії: думи, колядки, щедрівки, веснянки, весільної пісні. Бандуристи перевелись, лірники остаточно переводяться; парубки і дівчата починають вважати співання колядок під вікнами непристойним, злидарським ділом".

Думи забуті; колядки та щедрівки вироджуються у протяжні і слабенькі духовні вірші, настає загальне збіднення. Одначе, - підкреслює М. Сумцов, - життя не терпить порожнечі, тривалого застою. На зміну затухаючим формам життя народжуються нові форми, пристосовані до нових побутових умов" (С. 3).

Такою новою формою пісенної творчості М. Сумцов вважає коломийку, походження якої пояснює від назви містечка Коломия. У праці вчений наводить зразки цих пісенних творів, що складаються з двох, чотирьох, іноді - шести рядків:

Не сіявши, не оравши, не буде родити,
Не дай хлопцю принадоньки, не буде любити (С. 10).

Ой час, мати, жито жати - вже перестигає
Чом же моя мати заміж не оддає?

Ой час, мати, жито жати - колос похилився,
Ой час мене заміж дати - голос змінився (С. 20).

Розглянувши зміст коломийок, М. Сумцов робить висновок про синкретизм коломийкового жанру, бо "в них (коломийках. - О.І.) є всього потроху: і релігія, і політика, і мораль, і історія... Коломийка, - продовжує вчений, - передає всі сучасні порухи народного життя, його ставлення до німців, поляків, євреїв, його невдоволення панщиною і рекрутчиною, найтонші прояви народного гумору в легкому глузуванні та жарті над недоліками людськими" (С. 10).

М. Сумцов заперечує тотожність між польським краков'яком і українською коломийкою, на чому наголошував Закревський ("Старосветский бандурист", 1861). З приводу цього вчений зазначає: "В коломийках немає нічого подібного. У змісті краков'яків наявні переважно ті ж життєво-побутові мотиви, що і в коломийці, переважно кохання молодих людей в такому співвідношенні деталей, подробиць, що між краков'яком і коломийкою відносно змісту спостерігається повна невідповідність..." Для русина коломийка - це така пісня, яку можна співати завжди і всюди, яку можна співати в хвилини радощів і горя" (С. 5).

Для підтвердження своєї думки М. Сумцов посилається на галичанина Соломона Счастливого, який 1864 року видав збірник коломийок, у передмові до якого писав: "З усіх напівів Галицької Русі найбільш поширена коломийка. Се душа, се вірна товаришка галицького русина від колиски аж до могили. В коломийках бо, в їх мелодії найбільше відбилась меланхолія, тужливість, сумота душі, а в тих почуваннях саме й зосередилось ціле життя нещасливого народу Русі, який не мав ні волі, ні долі, а все лиш ізнивав, стогнав у путях рабства, під ударами жорстокої долі. Отак істинний образ історії нашого народу в самих напівках коломийки" (С. 6).

У меланхолійності наспіву деяких коломийок М. Сумцов вбачав не давність їх походження, а лише вияв певного душевного настрою. Вчений спостеріг, що значна кількість коломийок за характером тону і змісту подібна до танцю, чим вона характерна в Галичині й Угорській Русі. І все ж коломийка, на думку вченого, "не танцювальна пісня... Це щось зовсім особливе, серйозне і, за винятком окремих коломийок, вони не можуть бути підведені під розділ пісень танцювальних. В численних коломийках відбивається сум, наявні скарги на гірку долю, говориться про сльози:

Чому очі плачете, жалю не маєте?
Моє серце в сльозах стоїть, а ви не знаєте" (С. 7).

М. Сумцов підкреслює, що за формою коломийка - невелика пісня, розмір якої чітко окреслений: "Коломийка являє собою підвищення і пониження голосу, що правильно чергуються певним числом складів і на думку фольклористів (і за оцінкою самого народу), відзначаються мелодійною чарівністю" (С. 8).

Початок коломийки, її перший рядок найчастіше малює певний образ, запозичений із

природи; подальша частина пісні - уподібнення цього образу в настрої і душі співака. М. Сумцов наводить і приклади коломийок, де поетичний образ природи не асоціюється з душевним настроєм людини:

Ой засвіти, місяченьку, засвіти, засвіти,
Та на то-ті полонини, на хороші квіти! (С. 9).

У науковій праці "Коломийки" М. Сумцов наголошує на найсуттєвіших тематичних рисах коломийок, ставлячи на чільне місце ті, в яких висловлюється відданість галицького селянина вітчизні, горам, селу. Зважаючи на те, що провідну роль у створенні коломийок відігравали мешканці Коломиї, у піснях цього жанру цілком природно домінуюче місце посідає тема уславлення Коломиї та її жителів:

Коломия - не помя, Коломия місто;
В Коломиї дівчатонька, як пшеничне тісто (С. 13).

Коломієць - чорнобривець, та і коломочка:
Як була красна няня, а ще краще дочка (С. 13).

А в гуцулки чорні очі, як терн на галузі,
Біле личко рум'яненко, як калина в лузі (С. 14).

У коломийках розкривається зневага галицького русина до "Цісаря":

Ой Цесарю, Цесарку, який же ти глупий,
Убрав єсь мя у камаши, не закрив єсь дупи (С. 15).

Та найтяжчим лихом для галичанина була не жовнірська служба, а панщина, засудженню якої присвячена значна частина коломийок:

Ой волю я, пане брате, Цесарю служити,
Як я маю вражим ляхам панщину робити (С. 16).

Бодай ляхи пановали - в ходаках ходили,
Що ся нами, русинами, тяжко наробили! (С. 16).

"Більшість коломийок, - підкреслює М. Сумцов, - відзначаються переважно побутовим характером, тобто змальовують лише факти і явища сімейного життя, родинних стосунків і особливо виникнення і розвиток любовного почуття у хлопців до дівчат, переживання закоханих у розставанні і радість зустрічі. Вираження любовного почуття парубка до дівчини в коломийках іноді досягає великої сили":

Солодка ма белавиця, солодка ма душко!
А ну сюда мало ближче, най тя шепчу в ушко!
Рибка моя золотая; ой меде мій, меде:
Уже нам ся сего року любитки не веде (С. 17).

Не так болить, як укусить лютая гадина,
Горше болить, як зчарує милая дівчина;
Як укусить гадинонька, знайдеш в зелью ліки,
Як вчарує дівчинонька, пропадеш навіки (С. 18).

У багатьох коломийках висловлюється туга дівчини за коханим, бажання полетіти зозулею, поплисти рибою, щоб повернути його. Як Ярославна у "Слові о полку Ігоревім", дівчина в коломийках запитує у вітру, де її коханий:

Питала-м ся того вітру, що з тих сторон віє:
Скажи мені, де мій милий, та що ся з ним діє? (С. 19).

М. Сумцов зазначає, що "в коломийках виблискує чиста поезія, що проявляється або в яскравості і виразності запозиченого із зовнішньої природи образу, чи в силі та щирості вияву почуття" (С. 20). Свою думку вчений підкріплює прикладами коломийок:

Світить сонце, світить сонце, на хату лиліє,

Ой вже нема та й не буде, на кого надія (С. 20).

Ой не літай, воробею, попід чорну стелю,
Не пороши миленькому біленьку постелю (С. 21).

Наводить М. Сумцов і зразок коломийки, у якій народ сам дає оцінку цьому улюбленому ним пісенному жанру:

Руська наша коломийка, хоть она дрібочка,
Вона мила, а все щира - мені солодїйка,
Як я начну коломийки співати, співати,
Затужиш ти і заплачеш, та й станеш думати (С. 22).

Підсумовуючи все сказане про коломийки, М. Сумцов пише: "Коломийки - це еклектичне явище народної поезії... Еклектична коломийка бере з народного життя все краще в окремих його проявах та уривках і вдало зберігає і передає дорогоцінні елементи народної поезії" (С. 10).

Дослідивши віршову та ритмічну структуру коломийки, яка вже перейшла межі приспівки до танцю і стала улюбленою формою ліричної пісні, Ф. Колесса приходять до висновку про те, що "в цьому найновішому нашаруванні українських народних пісень спостерігається тенденція до уніфікації ритмічних форм. Що ж до мови, - підкреслює дослідник, - то пісенні новатори відрізняються від традиційних пісень наближенням до літературної мови, але не нехтують поетичним багатством традиційного фольклору, виробленим тривалим розвитком народної поезії"¹².

Як бачимо, М. Сумцов вважав народну пісню виразником українського народного духу. На думку вченого, важливу роль у цій справі у XVII ст. відіграв церковний спів, який набув тоді в Україні широкої популярності. Вчений підкреслював позитивний вплив народної пісні на церковний спів, про широку популярність якого свідчить той промовистий факт, що в Запорозькій Січі була заснована співоча школа, у якій навчалось понад тридцять чоловік, а архієпископ Лазар відряджав українських півчих до Москви, де церковний спів перебував у глибокому занепаді¹³.

1 Сумцов М. Вага і краса української поезії. - Х., 1910. - С.1.

2 Там само - С.1.

3 Бобкова В. А. А. Потебня как фольклорист. - К., 1949. - С.13.

4 Там само. - С.13.

5 Там само. - С.12.

6 Там само. - С.13.

7 Сумцов Н. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. - Х., 1896. - С.1. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. - О. І.).

8 Там само. - С.1.

9 Там само. - С.2.

10 Сумцов Н. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. - Х., 1896. - С.3. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. - О. І.).

11 Сумцов Н. Коломийки. - К., 1886. - С.2. (Далі вказуємо лише сторінку цього видання. - О. І.).

12 Юзвенко В. А. Ф. М. Колесса - дослідник народної творчості // Колесса Ф. М. Фольклористичні праці. - К., 1970. - С.7.

13 Сумцов Н. Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII ст. i- Вып.1. - Х., 1885. - С.48.